

مجله‌ی پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هفتم، شماره ۳، پیاپی ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۴

بررسی مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان

مجید خاری آرانی^۱

دانشجوی دکتری دانشگاه شاهد

اکبر رهنما

دانشیار دانشگاه شاهد

زهره‌علی اکبر زاده آرانی

مری و هیئت علمی دانشگاه علوم پزشکی قم

چکیده

امید در قرآن و روایات، حالتی نفسانی است که فرد امیدوار را به تلاش جدی وادارد. امید در زندگی دنیوی و اخروی نقش‌های شگرفی دارد. در قرآن و روایات نیز فرد با امید به نصرت الهی، به آرامش در زندگی و تربیت خود دست می‌یابد. در این نوشتار به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از آیات و روایات، ضمن بیان مفهوم شناسی از امید و شناسایی انواع آن، با توجه به شاخصه‌های امید و جایگاه آن در تربیت به تحلیل تربیتی امید در قرآن و روایات پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که در قرآن دو نوع امید شامل امید صادق و کاذب به کاررفته است. امید آثاری در تعلیم و تربیت و زندگی فردی و اجتماعی و در مفهوم بهتر در حوزه‌های ارتباط با خود، دیگران و جهان بجا می‌گذارد که از جمله می‌توان به مواردی همچون فعالیت هدفمند، معرفی الگو، آرامش و آینده‌نگری اشاره کرد.

واژه‌های کلیدی: امید، تعلیم و تربیت، قرآن، روایات.

^۱. دانشگاه شاهد، پست الکترونیک نویسنده مسئول: Khari۳۲۲_m@yahoo.com.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۳/۲۰

دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۶/۳۰

۱- مقدمه:

انسان دارای قوای ظاهر و باطن است که با به‌کارگیری آن‌ها شخصیت او شکل می‌گیرد. هدف غایی او قرب الی الله می‌باشد. در واقع، انسان در مسیر حرکت از ضعف به کمال و برای رسیدن به هدف نهایی خود نیاز به تربیت الهی یا وحیانی دارد. او در فرایند تربیت الهی با مسائل فراوانی روبرو می‌شود. توفیق در این راه نیازمند هدایت، فعالیت، صبر، توکل و امید است (پاک‌سرشت و همکاران، ۱۳۸۶: ۲).

از آن‌جا که مهم‌ترین اصول اعتقادی اسلام ایمان و عقیده به توحید، نبوت و معاد می‌باشد. این اصول پایه دریافت اسلام را تشکیل داده و انسانی که اعتقاد به تربیت دینی و اخلاقی دارد هرگز اجازه نمی‌دهد تا ناامیدی به سراغش بیاید و روح او را بیزار سازد بدین ترتیب اعتقاد به خداوند مورد پذیرش او موجب ادامه‌ی زمینه‌های رفتاری مؤمن در زندگی می‌شود (محققان، ۱۳۸۹: ۱۱۱).

به‌عنوان یک شیوه تربیت خداوند به‌عنوان عالم‌ترین موجودات، نسبت به انسان خود از امید بهره‌جسته است و به فرستادگان خود این مورد را بیان داشته که باید در وجود آدمی بشارتی بوجود آورد که امیدآفرین باشد و با کشش این امید، او را آماده‌ی قبول زحمت کرد پیامبران هم در مقام مربی از این شیوه بسیار بهره‌گرفته‌اند، کوشش آن‌ها همواره بر آن بوده است تا امید را در مخاطبان خود زنده کنند:

«وَالِی مَدِیْنٍ اَخَاهُمْ شُعْبِیًّا فَقَالَ یَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَارْجُوا الْیَوْمَ الْاٰخِرَ» (عنکبوت: ۳۶) (باقری، ۱۳۸۶: ۱۶۹).

از طرفی مسأله امید و امیدواری به آینده در قرآن و روایات به‌دفعات متعدد و به شیوه‌های مختلف، بیان گردیده است و قرآن این نسخه شفابخش الهی که بنا به تصریح خود، کتاب هدایت و راهنمایی سلوک انسانیت و مربی نفوس و شفای امراض قلبیه است (یونس: ۵۷) بارها انسان را به امید و امیدواری تشویق و ترغیب نموده است که با توجه به آیات امیدآفرین قرآن این کتاب مقدس را با توجه به نام‌های مبارکی که بر آن نهاده‌اند «کتاب امید» نیز می‌توان نامید (پرچم و همکاران، ۱۳۹۲: ۵).

بنابراین، به‌کارگیری امید در هر مکتب تربیتی از شناخت و دیدگاه آن مکتب نسبت به انسان و هدف تربیتی آن ناشی خواهد شد، به‌طور مثال اگر انسان را مقهور طبیعت و محیط اجتماعی او بدانیم و جنبه عینی انسان یعنی رفتار پیردازیم، آن‌وقت امید بازتاب رسیدن به نتیجه در رفتار آدمی خواهد بود که غیرقطعی است در صورت تحقق به‌عنوان پیش‌برنده آدمیان عمل خواهد کرد و اگر انسان را موجودی مشتمل بر ابعاد گوناگون شناختی،

عاطفی و ... بدانیم، می‌توان با استفاده از روش‌های مختلف، وقوع رویدادهای مثبت در آینده و در نتیجه سلامت روانی او را افزایش داد و از آنجایی که معتقد هستیم تربیت اسلامی از وحی ناشی می‌شود بنابراین، پاسخ‌گوی تمام نیازهای انسان است (بهشتی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۵۸) لذا بررسی مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان ضروری است. البته در مورد امید افراد بسیاری اظهار نظر نموده‌اند اما بیشتر این نظرات جنبه روان‌شناسی داشته است و این افراد در نظریات خویش نسبت به معنویت و رویکرد دینی و مهم‌تر از آن جنبه تربیتی امید ساکت هستند. پژوهش حاضر سعی دارد (در حد گنجایش خود) تنها در پرتو قرآن و روایات به بررسی راهکاری تازه در زمینه امید و نقشی که در تربیت انسان دارد پردازد.

۱-۱- بیان مسأله

امید نقش مهم و فوق‌العاده در جنبه‌های مختلف زندگی بر عهده دارد؛ یکی از این جنبه‌ها به کمال رساندن انسان است و با توجه به اینکه هدف امید در اسلام، تقویت روحیه و ایجاد انگیزه برای رسیدن به سعادت حقیقی بشر است؛ بنابراین، بررسی مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان به‌عنوان یک مسأله پژوهشی مطرح شده که از طریق این تحقیق به سؤالات اساسی زیر پاسخ داده خواهد شد

۱- مفهوم امید در آیات قرآن و روایات چیست؟

۲- نقش امید در تربیت انسان از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

۲-۱- پیشینه تحقیق

امید در اصطلاح دل بستن به چیزی دلخواه که در آینده حاصل خواهد شد (قشیری، ۱۳۷۴: ۱۹۹). فیض کاشانی امید را احساس راحتی قلب در نتیجه انتظار تحقق امری که محبوب و خوشایند است؛ البته در صورتی که اکثر اسباب و موجبات آن امر محبوب محقق باشد می‌داند (فیض کاشانی، بی تا: ۲۸۵).

کار (۲۰۰۴) امید را سازه‌ای شامل دو مؤلفه می‌داند؛ یکی توانایی طراحی گذرگاه‌های مطلوب به‌رغم موانع موجود و دیگری کارگزار انگیزش برای استفاده از این گذرگاه‌ها. (کار، ۱۳۸۵: ۱۸۱).

امام خمینی امید را از جنود عقل می‌داند و بیان می‌کند: «بدان که چون عقل به نور فطرت و صفای طینت خود، دریافت به ذوق معنوی عرفانی که حق تعالی کامل مطلق است

و در ذات و صفات و اسماء و فعل او تحدید و تقیید - که از نقایص امکانی است - راه ندارد، و جلوه رحمت آن ذات مقدس محدود به هیچ حد و مقید به هیچ قیدی نیست؛ لازمه این معرفت، رجاء واثق و امید کامل به حق و رحمت اوست» (خمینی، ۱۳۸۰: ۱۳۰).

حسینی آثار امیدواری و مطلوب‌اندیشی را بیان می‌کند. الف- رهایی از به بن‌بست رسیدن، ب- افزایش انرژی روانی ج- کاهش ترس و اضطراب (حسینی، ۱۳۸۳: ۶۰).

نیسانی در اثر خود امید در اسلام، راه‌هایی را که دین مبین اسلام جهت ایجاد امید در انسان مؤمن بکار می‌گیرد، بیان کرده است. او به پایه‌های فکری و عقیدتی امید در اسلام پرداخته است که چگونه این ارکان در وجود انسان تقویت شده و فکر و عقیده او از مکتب وحی در رابطه با امید سیراب می‌گردد. (نیستانی، ۱۳۸۶: ۱۰۸).

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

۱- پایه و اساس بودن امید برای انسان: این مطلب هم مورد تأیید اسلام است و هم شواهد عینی و تجربی دارد؛ از دیدگاه اسلام در این زمینه، بدست می‌آید. برای نمونه، قرآن، از کسانی که امید به رحمت خداوند ندارند، به «گمراه و ضالون» تعبیر کرده است (حجر: ۵۶) و حضرت سجاد(ع) می‌فرماید: «یأس انسان از نجات، از روی قنوط یعنی ناامیدی مطلق است که از گناهان کبیره است» (صحیفه سجاده، ۱۳۸۶: ۲۳۵).

تجربه هم نشان می‌دهد که انسان فاقد امید یا جوامعی که در آن امید نیست، از نظر تکامل و پیشرفت عقب‌مانده هستند. روشن است که یکی از سازوکارهای انسان امید است. بنابراین، تحقیق درباره چنين موهبتی، اهمیت ویژه‌ای خواهد داشت.

۲- برتری نقش امید در تربیت انسان بر سایر انواع از قبیل خوف و مانند آن: امید را در تربیت انسان اگر نخواهیم پایه و اساس بدانیم ولی باید یکی از عوامل دخیل در تربیت انسانی بدانیم. امید باعث به وجود آمدن عواملی مانند شفاعت و توبه و انابه می‌گردد و از سویی دیگر باعث برانگیزنده شدن انسان به کار و فعالیت و تلاش می‌شود به طوری که رسول اکرم می‌فرماید: «الْأَمَلُ رَحْمَةٌ لِمَتِّي وَ لَوْ لَأَ الْإِمْلُ مَا رَضَعَتْ وَ لَدَهَا لَأَ غَرَسُ غَارِسُ شَجْرًا»؛ امید برای امت من مایه رحمت است و اگر امید نبود هیچ مادری فرزندش را شیر نمی‌داد و هیچ باغبانی درختی نمی‌کاشت (مجلسی، مکرر، ج ۷۴: ۱۷۵).

افزون بر این، در حوزه اعتقادی توحید، معاد و نبوت امید نقش داشته و خداوند در قرآن می‌فرماید: «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (عنکبوت:

۵؛ کسی که امید به لقاءالله (و رستاخیز) دارد (باید در اطاعت فرمان او فروگذار نکند) زیرا زمانی را که خدا تعیین کرده سرانجام فرامی‌رسد، و او شنوا و دانا است. «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا» (احزاب: ۲۱)؛ برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکوئی بود، برای آن‌ها که امید به رحمت خدا و روز رستاخیز دارند، و خدا را بسیار یاد می‌کنند. از این رو استفاده می‌شود که در مبانی دینی، امید نقش مهم، در تربیت انسان دارد.

۳- امید زمینه‌سازی، برای تربیت درست: دایره تربیت شامل شکوفایی تمام استعداد های انسان است اما مسلم است که بدون توجه به حالت امید نه مربی توانایی انجام کار تربیتی را پیدا می‌کند و نه فرد مورد تربیت، تحقق چنین امری را قابل دسترسی می‌داند. از این نظر یکی از اساسی‌ترین عواملی که می‌تواند در موفقیت تربیتی نقش داشته باشد امید است. باید در فرد مورد تربیت حالتی به وجود آورد که عملی شدن تربیت را باور کند و به اصلاح خود امیدوار شود و گرنه تربیت معنا و مبانی عینی پیدا نمی‌کند.

۲- بحث

۲-۱- مفهوم امید در آیات قرآن و روایات

در زبان عربی امید مترادف با «رجاء» است که در قرآن ۲۸ بار به کار رفته است معنی لغوی رجاء امید داشتن و در اصطلاح انتظار امر محبوبي است که بیشتر اسباب و موجبات آن محقق باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴: ذیل ریشه کلمه).

مفهوم امید در آیات و روایات از مفاهیم کلیدی است که بارها به شیوه‌های گوناگونی در آیات قرآن و روایات بیان گردیده است به‌طور کلی مفهوم امید در لایه‌ی مثبت و منفی در قرآن کریم، از راه کلیدواژه‌هایی همچون، رجاء، طمع، امل، تمنی از ریشه منی و تعبیر گوناگونی مانند احسان، انفاق، جهاد و ... قابل پیگیری است که در ادامه به بررسی مختصری از آن پرداخته شده است.

رجا: انتظار امری محبوب و پسندیده که بیشتر اسباب آن محقق باشد

طمع: از تمایل نفس از روی حرص، آرزوی شدید و آزمندی، به چیزی که خارج از دسترس انسان باشد و چون طمع ورزیدن، به خاطر میل و هوای درونی است، گفته شده که (الطمع طبع) یعنی (طمع، طبیعی است) طبق آنچه در کتاب لغت آمده اکثر موارد استعمال این واژه زمانی است که، فرد امید زیادی برای رسیدن به هدف خود داشته باشد.

أمل: آرزویی که انتظاری طولانی در آن وجود دارد یعنی امکان حصول و دستیابی به

آن، دور است (راغب، ۱۴۱۲: ذیل ریشه کلمه).

مُنی: عبارتند از میل به حصول امری همراه با تقدیر و اندازه‌گیری آن (مصطفوی، ۱۳۶۰).

از میان واژه‌های فوق «تنها رجاء است که فرد امیدوار در راه رسیدن به امیدش تلاش می‌کند و موجبات رسیدن به امر محبوب را فراهم می‌آورد، در صورتی که در سه واژه دیگر، فرد امیدوار تنها امید به رسیدن به امر محبوب را دارد، بدون اینکه خود را برای حصول بدان، آماده و مهیا گرداند» (طیب، ۱۳۷۸ق، ج ۵: ۳۴۴).

ابوهلال عسکری، معتقد است که «واژه رجاء به معنای امیدواری برای رسیدن به امر مطلوب و پسندیده است که با شک و گمان نیز همراه باشد. بدین معنا که در چنین امیدی حالتی از ترس، به دلیل وجود شک و تردید، وجود دارد. علت وجود رجاء و امیدواری نیز کرم مرجو یا عللی است که به او برمی‌گردد. در حقیقت رجاء دارای سبب و علت است. اما واژگان طمع و تمنی به معنای امید داشتن برای رسیدن به امری مطلوب و پسندیده بدون وجود هیچ علت و سببی است به همین دلیل مذموم و ناپسند می‌باشد» (العسکری، ۱۳۵۳: ۲۰۳).

با بررسی آیات مشتمل بر واژگان امید می‌توان بدین نکته دست یافت که متعلقات اصلی امید از منظر قرآن کریم عبارت‌اند از لقای الهی (کهف: ۱۱۰)، رحمت الهی (بقره: ۲۱۸)، مغفرت و بخشش الهی (اسراء: ۵۷)، مال و مقام دنیوی (حجر: ۳، احزاب: ۳۳).

به‌طور کلی با توجه به موارد گفته‌شده می‌توان به این نکته دست یافت که گرچه امید ماهیتی مثبت و پسندیده دارد اما از آنجا که عوامل پدیدآورنده آن و موانع به هم زنده آن ممکن است ماهیتی حقیقی یا کاذب داشته باشند می‌توان به همه آن به‌صورت زیر پرداخت.

۱- امید مطلوب، صادق و حقیقی این نوع مربوط به اموری است که در جهت رضای الهی و هماهنگی با واقعیت وجودی انسان است و به دو گونه در قرآن مطرح می‌گردد: اولاً امید به آخرت و برخوردار از رحمت الهی: عموم مؤمنان به آخرت و رحمت الهی امید دارند (امید عمومی). ثانیاً امید به لقای خدا: مؤمنان خاص و انسان‌های کامل، امیدشان به لقای الهی است (امید آرمانی). این نوع در قالب واژگانی همچون رجاء ممدوح و طمع ممدوح بیان شده است.

۲- امید نامطلوب، کاذب و مجازی: این نوع مربوط به اموری است که رضای الهی در آن لحاظ نمی‌گردد و حاصل وسوسه نفس و القائات شیطان است «لَأْمَنِّيَنَّهُمْ» (نساء:

۱۱۹). در این نوع می‌توان رجاء مذموم، طمع منفی، امل و تمنی را بیان کرد (محققان و پرچم، ۱۳۹۰: ۹۸).

چیزهای مختلفی می‌تواند موضوع امید انسان قرار گیرد، اشخاص امتیازاتی که برای انسان مطرح است، وقایع طبیعی و بسیاری از چیزهای دیگر می‌تواند موضوع امید باشد امید بستن به کسی یا کسانی به چیزی یا چیزهای همگی مصادیق امید هستند اما سؤال این است که کدام صادق و کدام کاذب هستند.

«بدون تردید امید صادق و کاذب تأثیر زیادی بر زندگی آدمی دارد و انسان‌شناس ماهر را می‌طلبد تا آن دو را از هم تمیز دهد» (جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۲۹). به همین دلیل با استفاده از آیات قرآنی و کلمات معصومین شاخصه‌هایی برای امید حقیقی و کاذب استنباط می‌شود. که به‌طور خلاصه عبارتند از: حقیقت‌جویی، نیت صادقانه، همراهی با عمل صالح، همراه با خوف و رعایت اعتدال در آرزوها. بدیهی است که امید صادق در قرآن کریم امیدی است که انسان را به یاد خدا انداخته و همواره وجود او و حاضر و ناظر بودن او را به اندیشه آدمی مخاطره نماید.

۲-۲- نقش امید در تربیت انسان از دیدگاه قرآن و روایات

انسان موجودی بسیار پیچیده با ابعاد گوناگون است و تداوم حیات او به تعادل نسبی این ابعاد بستگی دارد. اعتقاد و ایمان به خدا و امید نقش مؤثری در زندگی انسان می‌گذارد و در شکل‌گیری شخصیت و سبک زندگی سالم و چگونگی تعلیم و تربیت آن نقش مهمی ایفا می‌کند. تعلیم و تربیت به‌عنوان هرگونه اقدام هدایت‌کننده که به‌منظور ایجاد، ابقاء و اکمال استعدادها، ادراکی، میلی، ارادی و عملی و متربی در چهار حوزه ارتباط باخدا، ارتباط با خود، ارتباط با دیگران و ارتباط با جهان بر مبنای قرآن، سنت و عقل، به‌سوی هدف غایی قرب مطلق الهی انجام می‌شود (بهشتی، ۱۳۸۹: ۱۷).

امید آثار سازنده‌ای در تعلیم و تربیت و زندگی فردی و اجتماعی و در مفهوم بهتر در حوزه‌های ارتباط با خود، دیگران و جهان بجا می‌گذارد که از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۲-۲-۱- فعالیت هدفمند

جایگاه و نقش تربیتی امید در زندگی چنان روشن است که دلیلی نمی‌طلبد؛ زیرا فروزانی روح امید در دل آدمی، خودبه‌خود او را به تحریک، تلاش و پویایی وامی‌دارد؛ همچنان که رسول گرامی (ص) آن را رحمت الهی یعنی منشأ حیات و تلاش دانستند: «امید و آرزو برای پیروان من رحمت است و اگر امید و آرزو نبود، هیچ مادری کودکش را

شیرنمی‌داد و هیچ باغبانی درختی را هرس نمی‌کرد» (مجلسی، مکرر، ج ۷۴: ۱۷۳، مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۱: ۱۱)

«تلاش‌ها، مجاهدت‌ها، شب‌نخوابی‌ها، عشق مادران به فرزندان و ... همه در پرتو امید و آرزویی است که در جان آدمی نقش بسته است. بنابراین؛ زندگی و تحرک و تلاش که جنبه‌های تربیتی هستند به امید بسته است و بدون امید چرخ زندگی و تربیت لنگ است» (آخوندی، ۱۳۸۷: ۵۵).

وقتی نیروهای طالوت در مقابل لشکر جالوت ایستادند، گفتند: «امروز ما طاقت جنگیدن با جالوت و سپاهیان‌ش را نداریم» ولی شمار اندکی که به دیدار خداوند ایمان داشتند گفتند: «کَم مَّن فِئِهِ قَلِيلَةٌ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً يَأْذَنُ اللَّهُ» (بقره: ۲۴۹)؛ بسا گروهی اندک که بر لشکر عظیم به اذن خدا پیروز شود.

نقطه امید و اتکای امیدواران این آیه است: «ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنَا وَالَّذِينَ ءَامَنُوا كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ» (یونس: ۱۰۳)؛ پس رسولان خویش و مؤمنان را از مشکلات و حوادث می‌رهانیم؛ زیرا بر ما واجب است که مؤمنان را نجات دهیم.

حال به دو واقعه از قرآن و روایت معصومین بنگریم که نقش تربیتی امید در فعالیت هدفمند بیشتر می‌نمایاند: در جنگ احزاب قبایل عرب، یهود و همه گروه‌های ضد اسلام با مشرکان همدست شده، با لشکری عظیم به استعداد ده هزار نفر با تمام تجهیزات، به شهر مدینه حمله کردند و مسلمانان را که تعدادشان به سه هزار نفر بیشتر نمی‌رسید در شهر مدینه محاصره نمودند. مسلمانان از درون مدینه و خارج آن در مشکلات و محاصره دشمن قرار گرفته بودند. لشکر احزاب در بیرون مدینه و کارشکنی منافقان و تهدیدات قبایل یهود مقیم مدینه از داخل، روحیه آنان را ضعیف کرده بود. شرایط چنان دشوار بود که چشم‌ها از ترس می‌چرخید و جان‌ها به گلو رسیده بود. منافقان اسلام را نابودشده تلقی می‌کردند. در این موقعیت گروهی که ایمان به خدا و به نصرت و امداد الهی امید داشتند، با روبرو شدن با مشکلات و لشکر احزاب نه تنها سست نشدند بلکه ایمان، استقامت و تلاششان افزون گشت. وقتی لشکر احزاب را دیدند گفتند این همان وعده خدا و رسول خداست و ما پیروزیم و سرانجام نیز با فداکاری و تلاش امیر مؤمنان (ع) و امداد الهی، لشکر اسلام پیروز و لشکر احزاب شکست خورد. سؤال اینجاست: نقطه امید و اتکای این رزمندگان مؤمن چه بود که در میان کوه مشکلات، تسلیم حوادث نشدند و امید خود را از دست ندادند؟ (محققیان، ۱۳۸۹: ۱۱۱). پاسخ این است که اینان و همه مؤمنان با جهان‌بینی توحیدی، زندگی می‌کنند. جهان آفرینش را در دست قدرت بی‌انتهای خدای عزیز می‌

دانند و حرکت همه آفریده‌ها را به سوی او می‌بینند و همه حوادث و مشکلات فردی و اجتماعی را در مسیر حرکت الی الله و جهان‌بینی توحیدی تفسیر می‌کنند. چون که می‌دانند همه مصائب و رخداد‌های تلخ و شیرین در زندگی، آزمون الهی است، آیه «وَلِكَلْبُؤْنِكُمْ بَشِيءٌ؛ شمارا با چیزی می‌آزماییم» آویزه گوششان است و شعار «وَلِيْمَحْصُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ ءَامَنُوْا وَيَمْحَقَ الْكٰفِرِيْنَ» (آل عمران: ۱۴۱)؛ و تا خدا مؤمنان را خالص گرداند و کافران را نابود سازد «درجانشان نقش بسته است. آری چنان نسیم روح‌بخش رحمت الهی و امید در دل‌هایشان نشسته که اگر همه دنیا با تمام گستره‌اش به آنان تنگ شود و همه دشمنان دست‌به‌دست هم دهند تا نابودشان سازند و زیر فشار مشکلات، محاصره‌ها، جنگ‌های روانی و ... به نفس‌نفس بیفتند تمام تلاش خود را انجام می‌دهند جز به رحمت و وعده‌های الهی امید نمی‌بندند و جز با فیض بی‌دریغ خداوندی خود را از غم و ناراحتی و فشار روانی نمی‌رهانند. در یک کلام شعار نیروبخش و امیدآفرین آن‌ها این است: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق: ۳).

امیدواران هیچ‌گاه خسته نمی‌شوند، از کار و تلاش باز نمی‌مانند، درجا نمی‌زنند و به عقب باز نمی‌گردند. می‌کوشند گامی به جلو بردارند و امروزشان بهتر از دیروزشان باشد و هیچ‌گاه مانع و مشکلی نمی‌تواند بر عزم راسخ آنان چیره شود و از حرکت بازشان دارد. یأس و ناامیدی در قاموسشان وجود ندارد (آخوندی، ۱۳۸۷: ۵۹).

واقعۀ دوم در تلاش آوری هدفمند «امید» همین بس که حضرت مسیح می‌گوید: پیرمردی را دیدم که با بیل خودروی زمین کار می‌کرد و زمین را شخم می‌زد، از خداوند خواستم که امید را از دل او بگیرد، ناگهان دیدم آن پیرمرد، بیل را ترک کرد روی زمین دراز کشید، پس از لحظاتی، از خداوند خواستم که امید را به دل او بازگرداند، ناگهان دیدم پیرمرد برخاست و با بیل خود مشغول کار گردید، در این موقع از او پرسیدم که چرا، کار خود را ترک کردی و بار دیگر به کار خود بازگشتی، وی در پاسخ من گفت من مشغول کار بودم ناگهان بر قلبم خطور کرد که تا کی کارخواهم کرد و دیگر پیرمرد فرتوتی شده‌ام از این جهت بیل را ترک گفتم و دراز کشیدم، ناگهان فکر دیگری کردم و با خود گفتم که: هرچند روزی هم از عمرم باقی بماند باز به معاش نیازمندم از این جهت دومرتبه دست‌به‌کار شدم (مجلسی، مکرر، ج ۱۴: ۳۲۹).

این جریان ترسیم‌گر موقعیت تربیتی تلاش آوری هدف‌دار امید در زندگی انسان است و انسان فاقد امید، مرده است و اگر هم نمیرد زنده نمائی است که در گوشه‌ای می‌افتد. از این جهت پیامبر گرامی فرمودند: «الامل لامتی و لولا الامل ما رضعت والدة بولدها

و لا غرس غارس شجرا» امید و آرزو بر امت من مایه رحمت است و اگر آرزو نبود، نه مادری فرزندی را شیر می‌دارد و نه باغبانی درختی را غرس می‌کرد (مجلسی، مکرر، ج ۷۴: ۱۷۳).

۲-۲-۲- آرامش

امید راه رسیدن به آرامش است. آرامش (طمأنینه) یعنی اینکه انسان در قصد و اراده خود استقرار و آرامش داشته باشد و هیچ‌گونه اضطراب و نگرانی به خود راه ندهد. قرآن کریم در میان امواج نگرانی‌ها و اضطراب‌ها، امید به خدا و ذکر او را به‌عنوان برترین داروی آرامش‌بخش و شفادهنده قلب‌ها معرفی می‌کند و پروردگار آن را از خواص ایمان و از نعمت‌های بزرگ خود شمرده است «الا به ذکر الله تطمئن قلوب» (رعد: ۲)؛ آگاه باشید که با یاد خدا دل‌ها آرام می‌گیرد و ناآرامی‌ها و اضطراب‌ها مهار می‌شود.

از نظر قرآن انسان مؤمن کسی است که شخصیت سالم، آرامش و امنیت دارد و نسبت به گذشته، غم و اندوه به دل راه نمی‌دهد و تعلیم و تربیتی که از مطالعه اسرار شگفت‌انگیز این جهان پهناور یا همان ارتباط با جهان سرچشمه می‌گیرد؛ قلب را لبریز از عشق، نشاط، آرامش و اطمینان می‌کند. انسان در پرتو بندگی خداوند از قید بندگی غیر از او آزاد می‌شود و هنگامی که با آن وجود لایتناهی آشنا می‌گردد جز او در نظرش کوچک می‌شود و به این خاطر، هرگز از دست دادن چیزی، روح او را دچار توفان اضطراب و نگرانی نمی‌کند و او را به سوی هدف غایی قرب الهی می‌کشاند.

در آخرت، مؤمنان با چهره‌هایی نورانی و درخشان با امنیت و آرامش در همسایگی پیامبران و امامان در بهشت جاودان خواهند بود. ترسیم چنان آینده‌ای روشن تلاش مؤمنان را در وصول به آن افزون می‌کند و هیچ‌گاه نخواهد گذاشت بارقه امید در دل‌ها خاموش شود.

امیر مؤمنان فرمود: «در روز دوستداران و اهل ولایت ما محشور می‌شوند درحالی که چهره‌هایشان درخشان و نورانی است و بدن‌هایشان پوشیده است و آرامش بر آنان حاکم است و مشکلات قیامت بر آنان آسان است. آنان آرام و بی‌غم و هراس‌اند درحالی که مردم هراسناک‌اند. ترس و وحشتی ندارند درحالی که مردم وحشت‌زده‌اند. به آنان امنیت و آرامش و امان داده شده است (مجلسی، مکرر، ج ۶۸: ۱۱۶).

بنابراین، ایجاد آرامش به‌عنوان یکی از آثار تربیتی امید در زندگی فردی و اجتماعی و در مفهوم بهتر در حوزه‌های ارتباط با خود، دیگران و جهان نیز دارای اثراتی در تربیت انسان می‌باشد که عبارتند از:

۱-شفای قلب: «الله شفاء القلوب» (پاینده، ۱۳۸۲: ۴۹۲). در دعای شریف کمیل نیز از زبان امیرالمؤمنین می‌خوانیم «یا من اسمه دواء و ذکره شفاء» (رسولی محلاتی، ۱۳۸۰: ۲۰۵). بدیهی است زمانی انسان آرامش می‌یابد و احساس امیدواری می‌کند که قلب او از تمام ناراحتی‌های روحی و روانی پاک‌شده و به اصطلاح قلب شفا گرفته باشد و اینجاست که امید در وجود انسان نهادینه می‌شود و جز صفات ثابت وجودی او قرار می‌گیرد در نتیجه رسیدن انسان به کمال به عنوان هدف کلی تربیتی محقق می‌شود (کشانی و میر شاه جعفری، ۱۳۸۸: ۳۹۳).

۲-حیات‌بخش دل‌ها: حیات انسان در ایمان و عمل صالح است و خداوند و انبیا هم، مردم را به همان دعوت کرده‌اند (انفال: ۲۴) و هر کس عمل صالح انجام دهد، خداوند به او حیات تازه می‌بخشد (نحل: ۱۴) از سویی دیگر امید، نیز، مصداقی از عمل صالح است. بنابراین، امید به خداوند حیات‌بخش دل‌وجان آدمی است و از طریق خارج نمودن دل از تاریکی و کدورت، سبب رهایی آن از مردگی و بی‌حالی می‌شود. در حقیقت آرامش به منزله عامل ایجادکننده و تقویت‌کننده و جان‌بخش رفتار و کردار شده و بر دو گروه اثر می‌گذارد: اول کسانی که به فکر امور روزمره خود می‌باشند و با توقف در این مرتبه، به فکر رسیدن به کمال بالاتر نیستند. امید که موجب آرامش شده است در چنین افرادی شوق حرکت بیشتر و سریع‌تر را در آن‌ها افزایش می‌دهد و در حرکت این افراد به سمت کمال مؤثرتر است؛ دومین گروه کسانی هستند که از درس و مدرسه ناامیدند رها کردن این گروه و یا فشار آوردن به آن‌ها برای انجام وظیفه چیزی جز دل‌سردی بیشتر به همراه ندارد و حتی ممکن است به ترک تحصیل در این افراد منجر شود. از این رو، آرامش در آن‌ها باعث امیدوار به فعالیت است (کشانی و میرشاه جعفری، ۱۳۸۸).

۳-هم‌نشینی باخدا: انس و همنشین طلبی در فطرت و نهاد هر انسان نهفته است، هر کس می‌خواهد با محبوب خود مأنوس و معانس باشد. مردان و زنان با امید بیشتر انس را باخدای خویش دارند، چراکه او را آنس الانسین می‌دانند. حضرت علی می‌فرماید: اللهم انک انس الانسین لا ولیائک و احضرهم با الکفایه للمتوکلین علیک (رسولی محلاتی، ۱۳۸۰: ۱۹۵). این تصور موجب آرامش انسان‌ها خواهد شد. به‌رحال انس و همنشینی با پروردگار فقط در پرتو امید او میسر است. از سویی دیگر او نیز بندگان را به همنشینی با خود دعوت کرده است «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» (غافر: ۶۰)؛ مرا بخوانید تا (دعای) شما را اجابت کنم. یا (بقره: ۱۵۲)؛ بدون شک هرگونه توجه به خداوند یک اثر تربیتی دارد که از

طریق یاد خداوند در وجود انسان پرتوافکن می‌شود و بهترین و مؤثرترین عامل، در پیشگیری از نگرانی و هجوم فشار روانی به شمار می‌آید که در ایجاد امید بسیار مؤثر خواهد بود، زیرا خداوند یکی از مصادیق عمل صالح است و عمل صالح نیز از سوی انسان به دلیل امید به دریافت رحمت و پاداش الهی یا پیوستن به القای او انجام می‌گیرد. بنابراین، هرگونه یاد خداوند، علاوه بر ایجاد آرامش و نشاط روح و روان انسان سبب ایجاد امیدواری در نهاد او نیز می‌گردد.

۲-۲-۳- آینده‌نگری

در تعلیم و تربیت اسلام یکی از خصوصیات انسان را آینده‌نگری و توجه به سرنوشت خود و جامعه می‌داند و این هم ناشی از مسأله خوف و رجاء و حس کنجکاوی اوست که مخصوص انسان است یعنی اگر احساس کرد که چیزی در آینده به او ضرر می‌رساند از آن خوف و بیم دارد و اگر چیزی را مناسب دانست به آن امید و دل می‌بندد. امید از جمله مقوله‌های مهم در اسلام می‌باشد. چنان‌که خداوند همواره انسان را به امیدواری و خوش‌بین بودن به نظام زندگی دعوت کرده و آینده روشنی را برای او ترسیم می‌کند برعکس، یأس و ناامیدی را بسیار قبیح و زشت شمرده، آن را دومین گناه کبیره قلمداد می‌کند؛ زیرا سبب یأس از لطف، رحمت و اعتقاد نداشتن به قدرت و کرم بی‌پایان الهی می‌شود. در قرآن کریم آمده است: گفت: «چه کسی جز گمراهان از رحمت پروردگارش نومید می‌شود» (حجر: ۵۶). «و از رحمت خدا نومید مباشید، زیرا جز گروه کافران کسی از رحمت خدا نومید نمی‌شود» (یوسف: ۸۷)

یأس و ناامیدی از مغفرت خداوند، همچنین سبب جرأت بر جمیع گناهان می‌گردد؛ زیرا فرد بر این باور است که مورد عذاب قرار خواهد گرفت. پس چرا خود را از لذایذ و شهوات دنیا محروم نماید.

برای ایجاد امید و تقویت آن باید از لحظه‌ها استفاده کرد. برای استفاده بهینه از زمان در این جهت، می‌توان از شیوه مشهور پیشنهادی امام صادق (ع) (تقسیم سه‌گانه نگاه به گذشته، حال و آینده) بهترین استفاده ممکن را برد. بدین صورت که از تجربه گذشتگان در زمان حال، استفاده کنیم تا آینده‌ای روشن، جلوه‌گر شود (مجلسی، مکرر، ج ۱۲: ۲۲۱) این، به جای غصه خوردن برای گذشته و نگرانی همیشگی به خاطر آینده است.

حضرت سجاد (ع) در این باره می‌فرماید: «اللهم انی وجدت فیما انزلت من کتابک و بشرت به عبادک ان قلت یا عبادى الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعاً»؛ بار خدایا! من در کتاب تو که فرو فرستادی و بندگانت را به دعای

آن مژده دادی یافتم که فرموده‌ای: «ای بندگان من که بر نفس‌های خود اسراف کرده و از حد تجاوز نموده‌اید، از رحمت و بخشش خدا نومید نشوید که خدا همه گناهان را می‌آمرزد. «لا یأس منک و قد فتحت لی باب التوبه الیک» از تو نومید نمی‌شوم، درحالی که در بازگشت به سوی خودت را به رویم گشوده‌ای.

«فلولا الم واقف الّتی اُمل من عفوک الّذی شمل کلّ شیء لالقیّت بیدی» پس اگر نبود جاهایی که امیدوارم از عفو و گذشت که هر چیزی را فرامی‌گیرد، خود را از دست می‌رهانید (و هلاک و تباہ می‌ساختم).

ایجاد امید در مرتبی و بشارت به رحمت، نعمت و گذشت، او را از فرو غلتیدن به فرودست و گذشته بازمی‌دارد و به فرادست و آینده متوجه می‌کند، البته به کارگیری این روش باید با چنان مهارتی صورت پذیرد که افراد را از «معامله‌گری» بازدارد. افراط در این روش، مرتبی را «تاجر مآب» بار آورده، عمل را جز به بهای رسیدن به پاداشی در آینده انجام نخواهد داد و چون به پاداش و نعمت رسد عمل را از یاد می‌برد؛ بدون این که آن را در نهاد خویش نهادینه ساخته باشد. بنابراین، دامنه امید دهی باید متناسب با ظرفیت روانی مرتبی در نظر گرفته شود؛ هر چه ظرفیت روانی و درونی مرتبی بیشتر باشد، امیددهی تأثیر مطلوب‌تری خواهد داشت. به همین خاطر بهتر است امیدها بیشتر جنبه غیرمادی داشته باشد تا بر مرتبی اثر ماندگار بگذارد. حرکت در مسیر تربیت به وسیله امید، مستلزم نوعی «خودنگهداری و آینده‌نگری» است؛ لذا هر کس خود نگهدارتر و آینده‌نگرتر باشد تأثیر امید بر او بیشتر و مستحکم‌تر خواهد بود، به همین دلیل دامنه امید باید برای کودکان کوتاه‌تر در نظر گرفته شود؛ زیرا متریان خردسال به خاطر احساسات و عواطف متغیر و زودگذر و نیز عدم درک صحیح از زمان، از خود نگهداری و آینده‌نگری محدودتری برخوردارند (انصاری و میرشاه جعفری، ۱۳۸۹: ۱۱۲).

۳- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از آن‌جا که پژوهش در علوم انسانی (به‌منظور شناخت، برنامه‌ریزی، ضبط و مهار پدیده‌های انسانی) در راستای سعادت واقعی بشر، ضرورتی انکارناپذیر است از این‌رو استفاده از عقل و آموزش‌های و حیانی در کنار تجربه‌های عینی شرط اساسی پویایی و کارایی این‌گونه پژوهش در جامعه است. به همین دلیل پرداختن به امید در قالب تعلیم و تربیت و عرضه آن بر آموزش‌های قرآنی موجب بهینه‌گشتن آن خواهد شد و قابلیت آن را دارد تا زمینه رشد امید حقیقی و راستین را در زندگی آدمی فراهم کند. از طرفی تحقیقات انجام‌شده در مورد امید بیشتر جنبه روان‌شناختی داشته است تا اینکه بعد تربیتی آن را

موردبررسی قرار دهند بنابراین؛ با توجه به مطالبی که بیان شد، می‌توان به نکات زیر در مورد امید دست یافت:

الف) واژه امید را معادل، واژگان رجاء، طمع، امل، تمنی در آیات و روایات دانست
 ب) گرچه امید ماهیتی مثبت و پسندیده دارد اما آنجا که عوامل پدیدآورنده آن و موانع به هم زننده آن ممکن است ماهیتی حقیقی یا کاذب داشته باشند می‌توان به همه آن به صورت زیر پرداخت:

۱- امید مطلوب: این نوع مربوط به اموری است که در جهت رضای الهی و هماهنگی با واقعیت وجودی انسان است و شامل امید به آخرت و برخوردار از رحمت الهی و امید به لقای خدا است. این نوع در قالب واژگانی همچون رجاء ممدوح و طمع ممدوح بیان شده است.

۲- امید نامطلوب: این نوع مربوط به اموری است که رضای الهی در آن لحاظ نمی‌گردد و حاصل وسوسه نفس و القانات شیطان است. در این نوع می‌توان رجاء مذموم، طمع منفی، امل و تمنی را بیان کرد.

ج) امید آثاری در تعلیم و تربیت و زندگی فردی و اجتماعی و در مفهوم بهتر در حوزه‌های ارتباط با خود، دیگران و جهان بجا می‌گذارد که از جمله می‌توان به مواردی همچون فعالیت هدفمند، آرامش و آینده‌نگری اشاره کرد. از طرفی از تأکیدها و دستورات بیشتری که درباره رجاء و آثار و دلالت‌های تربیتی که در آن وجود دارد می‌توان فهمید، اساس تعلیم و تربیت بر پایه امید است.

د) ضرورت وجود امید مطلوب به پروردگار باعث توجه به پرورش همه ابعاد انسان در تعلیم و تربیت می‌شود بنابراین، مربی و دانش‌آموز با آرامش با توجه به توانایشان به وظیفه خود عمل می‌کنند و در جهت حرکت برای دستیابی به اهداف تربیتی خود با نگاه به آینده می‌کوشند نه اینکه منزوی شوند و از حرکت بازمانند.

فهرست منابع:

کتاب‌ها

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- آمدی، عبدالواحد. (۱۳۸۰). **غرو الکلم و در الکلم**. سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.

- ۴- باقری، خسرو. (۱۳۸۶). **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**. تهران: انتشارات مدرسه.
- ۵- بهشتی، سعید. (۱۳۸۹). **تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت**. تهران: نشر بین‌المللی.
- ۶- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). **نهج الفصاحه مجموعه کلمات قصار حضرت رسول**. تهران: دنیای دانش.
- ۷- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). **حکمت عبادت**. قم: انتشارات اسراء.
- ۸- خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۵). **شرح حدیث جنود عقل و جهل**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
- ۹- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۵). **تغییر رفتار و رفتاردرمانی نظریه‌ها و روش‌ها**. تهران: دانا.
- ۱۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). **المفردات فی غریب القرآن**. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۱۱- سید رضی، محمد بن حسین. (۱۳۷۸). **نهج البلاغه**. ترجمه حسین انصاریان. تهران: پیام آزادی.
- ۱۲- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). **المیزان فی تفسیر القرآن**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۱۳- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸ق). **اطیب البیان**. تهران: انتشارات اسلامی.
- ۱۴- علی بن حسین. (۱۳۸۶). **صحیفه سجادیه**. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. قم: گلستان ادب.
- ۱۵- العسکری، ابوهلال. (۱۳۵۳ق). **فروق فی اللغه**. ترجمه محمد علوی مقدم و ابراهیم الدسوقی. قم: مکتب بصیرتی.
- ۱۶- فیض کاشانی، ملا محسن. (بی‌تا). **المحجه البیضاء**. تصحیح علی‌اکبر غفار. قم: انتشارات اسلامی.
- ۱۷- قشیری، عبدالکریم بن هوزان. (۱۳۷۴). **رساله قشیریہ**. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

۱۸- کار، آلان. (۱۳۸۵). **روان‌شناسی مثبت**. ترجمه حسن پاشا شریفی، جعفر نجفی زند و باقر ثنایی. تهران: انتشارات سخن.

۱۹- کشانی، مهدیه، میر شاه جعفری، ابراهیم. (۱۳۸۸). **خوف و رجا به مثابه دو رویکرد در تربیت دینی**. مجموعه مقالات همایش تربیت دینی. قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

۲۰- مجلسی، محمدباقر. (مکرر). **بحار الانوار**. قم: انتشارات مکتبه الاسلامیه.

۲۱- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). **التحقیق فی کلمات القرآن کریم**. تهران: ترجمه و نشر کتاب.

۲۲- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). **تفسیر نمونه**. تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

۲۳- نیستانی، ناصر. (۱۳۸۶). **امید در اسلام: پایان نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده**، دانشگاه امام صادق.

ب: نشریات

۲۴- آخوندی، مصطفی. (۱۳۸۷) «جایگاه امید در پویایی انسان‌ها». فصلنامه مریان. سال ششم، شماره ۱۹، صص ۵۱-۷۴.

۲۵- انصاری، مریم، میر شاه جعفری، ابراهیم. (۱۳۸۹) «تأملی بر سازوکار ایمان و امید در زندگی و تأثیر آن بر سلامت روان انسان». فصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی. شماره ۶، صص ۱۲۳-۱۴۲.

۲۶- بهشتی، سعید، خاری آرانی، مجید، علی‌اکبر زاده آرانی، زهرا. (۱۳۸۹). «معنا و مؤلفه‌های امیدواری در متون اسلامی و روان‌شناسی مثبت‌گرا». دانشور رفتار. شماره ۴۵، صص ۱۵۷-۱۷۰.

۲۷- پاک‌سرشت، محمدجعفر، رستمی نسب، عباسعلی، صفایی مقدم، مسعود. (۱۳۸۶). «روش‌شناسی تربیتی ائمه اطهار». علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز. شماره ۳، صص ۱-۲۶.

۲۸- پرچم، اعظم، فاتحی زاده، مریم، محققیان، زهرا. (۱۳۹۲). «ابعاد سه گانه نظریه امید اسنایدر و تطبیق آن با دیدگاه قرآن». دو فصلنامه تحقیقات علوم قرآن و حدیث. شماره ۱۹، صص ۱-۲۹.

۲۹- حسینی، داود. (۱۳۸۳). «شناخت درمانی در منابع اسلامی». مجله معرفت. شماره ۸۷، صص ۵۷-۶۶.

- ۳۰- محققیان، زهرا. (۱۳۸۹). «تحلیل مفهوم امید و مقایسه آن با روان‌شناسی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته الهیات، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.
- ۳۱- محققیان، زهرا، پرچم، اعظم. (۱۳۹۰). «تحلیل اخلاق امید با تأکید بر آیات قرآن کریم». پژوهش‌نامه اخلاق. شماره ۱۳، صص ۱۱۸-۹۳.